

ծապէս ազդած է ֆռանսական գեղարուեստին վրայ որու մեծութիւնը, ըրած ճիգերը և տարած յաղթանակները իրապէս ըմբռնելու համար պէտք է միայն մօտէն տեսնել այն գործերու հսկայ հաւաքածոն, որոնք կը հաւաքուին երկու «Սալօն»-ներուն, Լոսլոի, Վեռսայի և Լիւքսեմպուրկի թանգարաններուն: մէջ՝ ուր արդէն կը հանգչին անթիւ գլուխ-գործոցներ:

Հ. ԱԼԻԱՆԱՔ

ՔՆՆԵՐԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԵԼՍՈՍՈՒԹԻՒՆ

Հիւրշմանի «Հիմ հայկական օեղերի անուցները». (Hübschmann. Die altarmenische Ortsnamen. Mit eine Karte. Indogermanische Forschungen XVI Bd. 3. 4. 5. Hefte).

«Հնդկագիտական հետազոտութիւններ» անուն թերթի վերջին համարում (XVI Bd.) լոյս է տեսել Շտրասբուրգի համալսարանի ուսուցչապետ Հիւրշմանի «Հին հայկական տեղերի անունները» վերնագիրը կրող մի հետաքրքիր աշխատութիւնը, որի մասին հայ հետաքրքրուողներին համառօտ տեղեկութիւն տալը կարծեմ անտեղի չի լինի:

Ինչպէս վերնագիրը ցոյց է տալիս, յարգելի բանասէրի աշխատանքի առարկան այս անգամ եղել է Հին Հայաստանի աշխարհագրութիւնը, որը հասցրել է մինչև 600 թիւը (Ք. յետոյ):

Հիւրշման իր այս աշխատանքը բաժանել է վեց հատուածների՝ 1. Հայաստանը մինչև 600 դարը (Ք. յետոյ). 2. Հայաստանի բնակիչները. 3. Հայկական գաւառների անունները. 4. Հայկական կանտոնների անունները. 5. Տեղերի անունների կազմուելը. 6. Այբուբենական ցուցակ այն տեղերի անունների, որոնք ամբողջովին կամ մասամբ բացատրելի են:

Առաջին և երկրորդ հատուածներում Հիւրշման համառօտակի յիշում է հայոց պատմութիւնը, Հայաստանի հին բնակիչները, Հայաստանի մասերի բաժանուելը և այլն: Հիւրշման հիմնուած ասորական և քաղդէական սեպագծե արձանագրութիւններից ստացած տեղեկութիւնների վրայ՝ ընդունում է, որ

հայերից առաջ Հայաստանում բնակուելիս է եղել մի ժողովուրդ, որը խալդեր կամ քալդեր (Neumann) էր կոչուում։ Այդ ժողովուրդը, ինչպէս իրանց լեզուից երևում է, ոչ հնդկագերմանական և ոչ հայ է եղել։ Նալդերը դեռ 9 տարից (Ք. առաջ) սկսած ունեցել են իրանց առանձին պետութիւնը, որը քաղդէական արձանագրութիւնների մէջ Բիաինա (Biaina), ասորերէն՝ Ուրարտու (Urartu) և հայերէն Քաղդէք էր կոչուում։ Նրանց պատմութիւնից յայտնի են միայն մի քանի թագաւորների անուններ և գործեր։ Ինչպէս են օր. Սարդուր (Sardur) Լուտիպիրիսի (Lutipiris) որդին, Արամ (Arame) ասորացի Սալմանասարի (Salmanasar) հակառակորդը, Մենուս (Menus), Արգիստիս (Argistis) I, II, III, Բուսուս (Rusus) I, II, III կային։

Նալդերի պետութեան սկընաւորութիւնը խորին մթութեան մէջ է։ Միայն նրա մասին յիշուած է Ասորեստանի թագաւոր Ասուրանիսրաբալի (Asuranisrabal) յիշատակութիւնների մէջ, որին ինքը յաղթել է (884—860)։ Նալդերը թէև ասորիներից միշտ յաղթուել են, բայց այնուամենայնիւ ձգտել են անկախութեան և նոյնիսկ մի քանի յայտնի թագաւորների օրով սկսել են իրանց երկրի սահմաններն ընդարձակել (Մենուս, Սարդուր III, Բուսուս I և II կային)։

Բուսուս II-ի ժամանակ խալդերի երկրի սահմանը հասնում էր հիւս. մինչև այսօրուայ Ալեքսանդրօպոլի մօտերը, արևմուտքից Եփրատ, հարաւարեւելքից մինչև մաներացիք և Լուլու, հարաւից մինչև Սուֆրիա, Նէհիրի երկիր կային։ Կսերկեսի և Կիւրոսի ժամանակ ինչպէս Ասորեստանը, այնպէս և խալդերի պետութիւնը ճանաչում է պարսկական գերիշխանութիւնը։ Ահա հէնց այդ ժամանակներում կարծւում է, որ արևմուտքից հնդկագերմանական մի ժողովուրդ գաղթած լինի, որին հայեր (Armenier) էին կոչում, և որը գալով խալդերին տիրապետած ու այնտեղ բնակութիւն հաստատած լինի։ Դարեհի յիշատակութիւնների մէջ Հայաստանը ընկնում էր Կապադովկիայի և մեդերի մէջ տեղը։ Ըստ Հերոդոտի Հայաստանը ընկնում էր մատինացոց և Կիլիկիայի մէջ տեղը և մեդերի ու Պոնտոսի մօտերը՝ ապրող ժողովուրդների հետ կազմում էր պարսից 13 հարկատու գաւառներ։ Այդ ժամանակ Հայաստանի սահմաններն էին՝ հիւս. Սև ծովը, արևմտ. Եփրատ, հար. Վերին Տիգրիս և արևմ. մատինացոց, ալարոդիրացոց աշխարհները։

400 թուին (Ք. առաջ) Հայաստանը բաժանւում է երկու սատրապութեան. արևելեան, որի իշխանը Տիրիբիասոս (Tiribiazos) էր կոչուում, և արևմտեան, որի իշխանը Օրանտաս (O-

rantas) էր կոչուած Արեւելեան մասը ընկնում էր մինչև Արաքս, արեւմտեանը մինչև Մուրադսու, Հաբասեաց երկիր: Անտոնիոս Մեծ (223—187) Հայաստանի արեւելեան մասին տիրապետում է: Նրա Հռովմի դէմ արած կռուի առթիւ Հայաստանը բաժանւում է իր երկու իշխանների մէջ (Artaxias u Zariadris): Անտոնիոսի հռովմայեցիներից յաղթուելուց յետոյ այդ երկու իշխանները Հռովմի կողմից ճանաչւում են որպէս Թագաւորներ: Դրանցից Զարիադրիս իշխում էր Տոսպի և մի քանի ուրիշ գաւառների վրայ, Արտաքսիաս Արտաքսիասի (?) վրայ: Այդ ժամանակուայ Հայաստանը շատ փոքր էր և ըստ Ստրաբոնի շուրջիւ այդ իշխանների իր սահմանները աւելի է ընդարձակւում: Այդ իշխանների օրով հայ տարրը ոչ խառն ապրում էր Տուրուքերան և Այրարատ գաւառներում, խառն Աղձնիքում ու Զորրորդ Հայքում. իսկ մնացած գաւառները (Բարձր Հայք, Տայք, Դուգարք, Արցախ, Ուտի ևայլն) ոչ հայկական էին (հայեր չէին ապրում):

Յետոյ միայն հայկական են դառնում Սիւնիք, Վասպուրական, Բարձր Հայք, Կորդուիք, Դուգարք, Ուտի, Տայք. իսկ Պարսկահայք և Փայտակարան դարձեալ մնում են ոչ հայկական: Ընդհանրապէս հայերի խառն ապրում էին (յոյների և ասորիների հետ) հարաւային սահմանում, իսկ արեւելեան մասում հաւանական է բոլորովին անխառն ապրած լինին:

Արտաքսիասի յաջորդ Տիգրան Բ. բովանդակ Հայաստանին տիրելով՝ նրա սահմաններն աւելի է ընդարձակում և Հայաստանի հետ միացնում է Սոփենէ և Կորդինէ: Տրոյեան կայսեր օրով Հայաստանը դառնում է հռովմէական մի նահանգ (115 թ.): 387 թ. Հայաստանը բաժանւում է պարսիկների և հռովմայեցիների մէջ, որ 1/3 արեւելեան մեծ մասը պարսիկներին և 1/3 արեւմտեան չնչին մասը հռովմայեցիներին է ընկնում: Այս բաժանումը համարեա թէ շարունակւում է մինչև Խոսրով I (551—578) և Յուստինիանոս (527—560): Մաունիկոս կայսրը Խոսրով Պարէզին իր գահը ժառանգելու համար հասցրած օգնութեան փոխարէն ստանում է Տանուտէրական, Կոտայք, Մակու և Կոգովիտ գաւառները, իսկ պարսիկներին մնում է Վասպուրականը իր շրջակայքով: Այս նոր բաժանումով հռոմայեցիք ստանում են Բարձր և Զորրորդ Հայք, Տայք, Այրարատ (առանց Դուինի), Տուրուքերան, Աղձնիք, պարսիկները՝ Մոզկ, Կորճէք, Վասպուրական, Պարսկահայք, Դուին, Ուտի և Արտաշատ (Յովհաննէս կաթողիկոս պատմ.): Այս բաժանումը տեւում է մինչև պարսից պետութեան անկումը և արաբացոց տիրապետութիւնը:

Զորքորդ և չորքորդ հատուածներում հեղինակը մանրամասն նկարագրում է հայկական գաւառներն ու կանտոնները:

Նախ քան Յուստինիանոս Հայաստանը կանոնաւոր կերպով նահանգների և գաւառների չէ եղել բաժանուած: Մի շարք հայ պատմիչներ (Փաւստոս, Կորիւն, Ագաթանգեղոս, Փարպեցի, Նղիշէ ևայլն) Հայաստանի զանազան մասերին տալիս են կամ գաւառ, կամ վերին, ներքին, միջին աշխարհ անունները: Միայն Յուստինիանոսից սկսած Հայաստանը բաժանուած է կանոնաւոր կերպով 15 նահանգների, որոնցից շատերը իրանց հին անուններն են կրում:

Հիւրշման ևս իր աշխարհագրութեան մէջ Հայաստանը բաժանել է 15 գաւառների, որոնք են. 1. Բարձր Հայք, 2. Զորքորդ Հայք, 3. Աղձնիք, 4. Տուրուքերան, 5. Մոզկ, 6. Կորճէք, 7. Պարսկահայք, 8. Վասպուրական, 9. Սիւնիք, 10. Արցախ, 11. Փայտակարան, 12, Ուտի, 13. Գուգարք, 14. Տայք, 15. Այրարատ:

Որոշ կարգով, առանձին-առանձին մեծ մանրամասնութեամբ հեղինակը խօսում է իւրաքանչիւր գաւառի մասին հանդերձ նրանց պատկանող գետերով, լեռներով, սահմաններով և պատմիչներից հանած վկայութիւններով ևայլն: Զորքորդ հատուածում դարձեալ մանրամասն խօսում է հայկական կանտոնների մասին, առաջուց բաժանելով գաւառների վրայ: Հայկական կանտոնների թիւը Հիւրշման հասցրել է մինչև 190 և գաւառների վրայ հետեւեալ կերպ է բաժանել. Բարձր Հայք 1—10, Զորքորդ Հայք 10—18, Աղձնիք 18—28, Տուրուքերան 28—44, Մոզկ 44—53, Կորճէք 53—64, Պարսկահայք 64—73, Վասպուրական 73—109, Սիւնիք 109—121, Արցախ 121—133, Փայտակարան 133—145, Ուտի 145—153, Գուգարք 153—162, Տայք 162—171, Այրարատ 171—190.

Զորքորդ հատուածում բացի կանտոնների նկարագրութիւնից հեղինակը երկու փոքրիկ հատուածներ ևս ունի, որոնցից առաջինի մէջ Հայաստանի լեռներն ու գետերն է նըկարագրում, իսկ երկրորդի մէջ կանգ է առնում Մովսէս Խորենացու և հին հայկական աշխարհագրութիւնների (գրած և կամ յիշած) վրայ: Աշխարհագրական տեղեկութիւնների համար աւելի հին համարում է Փաւստոսի յայտնած տեղեկութիւնները, իսկ Մովսէս Խորենացու հայկական աշխարհագրութիւնը համարում է ուշ ժամանակի գործ (7 դարու) և աւելի ուշ գրուած, քան Խորենացու պատմութիւնը:

Վերջին երկու հատուածները (5—6) զուտ լեզուաբանական բնաւորութիւն են կրում: Հինգերորդ հատուածում Հիւր-

շման աշխատում է տեղի անուն կազմող խօսքերը որոշելու որոշ կարգերի բաժանել, իսկ վերջին հատուածում տեղերի անունները վերլուծել, բացատրել:

Հինգերորդ հատուածում ուշադրութիւն է դարձրուած գլխաւորապէս տեղերի անունների յետադաս մասնիկների, վանկերի, երկու խօսքից բաղկացած անունների վրայ: Օր. այբուբենական կարգով առաջ է բերուած մի շարք անուններ, որոնք քար, (Ագռաւքար, Դարբնաքար, Դայակի քար, Կարմիր քար), բերան (Տուրուբերան, Առբերանի), գոմ (Մայրագոմ, Էծնագոմ, Մահկան գոմ), ււան (Անուշաւան, Սմբատաւան, Բագաւան) և այլ վերջաւորութիւններ ունեն:

Վերջին հատուածում այբուբենական կարգով վերլուծման է ենթարկուած բաւականաչափ հայկական տեղերի անուններ բացատրելու նպատակով: Կան անուններ, որոնց բացատրելը հեղինակին յաջողուել է. կան անուններ, որոնք կամ բոլորովին անբացատրելի են մնացել կամ մասամբ յաջողուել են:

Առաջին տեսակի օրինակներ կարող են լինել. Տիրակատար (Տարոնի մէջ) = տէր և կատար, Հոռովայր (Դուզարքում, Վարդան պատմիչ 29 եր.) = Հոռովի-այր, Գառնակեր (Խնճիճեան, 273 եր.) = գառն և ուտել, Տանձափարախ (Օրբէլեան, 282 եր.) = տանձ և փարախ, Ուրբաթայրք (Վարազայ սարի վրայ) = Ուրբաթ օրուայ այրեր կային:

Երկրորդ տեսակի օրինակներ. Հայրակտափ (Օրբէլեան 102): ? և տափ, Հոգաբակ (Լաստ., 832. Փոքր Սիւնիքում) = ? և բակ, Մցնկերտ (Բասենում) = ? և կերտ, Խոնրաբակ (Լաստ. 64) = ? և բակ կային:

Վերջին տեսակի օրինակներ (անուններ, որոնք չեն բացատրուում). Նփրկերտ, Նպատ, Վան, Դուին, Օշական, Երասխ, Աւարայր կային:

Ընդհանրապէս Հիւրշման իր աշխատութեան մէջ աւելի մեծ ուշադրութիւն դարձրել է 3, 4, 5 և գլխաւորապէս 6 հատուածների վրայ: Ինչ վերաբերում է քարտէզին, նա կազմուած է գլխաւորապէս անգլիացի Lynch-ի 1901 թ. կազմած Հայաստանի քարտէզի համեմատ: Տեղ-տեղ, գլխաւորապէս անունների համար օգտուել է Kipert-ի Հայաստանի քարտէզից և Ալիշանի «Միւնիք» և «Այրարատ» աշխատութիւններից:

Ընդհանրապէս յարգելի բանասէրի աշխատութիւնը շատ հետաքրքրական է և, եթէ չեմ սխալուում, որպէս Հայաստանի աշխարհագրութիւն՝ իր տեսակում միակն է:

ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ